

**ABESE SURESİ BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER'E YÖNELTİLEN “İTÂB”
AYETLERİ
THE “İTÂB” VERSES DIRECTED TO THE PROPHET IN THE CONTEXT OF
ABESE SURAH**

Mesut TAY

Arş Gör, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Tefsir Anabilim Dalı

mtay@beu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6423-7929

Öz

Âyetlerin dil ve üslup özellikleri kendisine has nitelikler taşır. Davet süreci boyunca, muhatap toplumu yönlendirici şekilde ilahi kelamla olaylara müdahale edilerek, İslam'ın teşekkülü sağlandı. Mekki âyetlerin temel özelliklerinden biri de oldukça sert bir tonda muhatap kitlenin hedef alınmasıydı. Bu sert hitabın muhatapı şüphesiz Mekke inkârcılarıydı. Ancak az da olsa Hz. Peygamber'in de bazı davranışlarından dolayı ilahi tenkit ve uyarıya muhatap olduğu kabul edilmektedir. Nitekim bu mahiyetteki âyetler, tefsir literatüründe “itâb âyetleri” kavramıyla inceleme konusu yapılır.

H. Peygamber bulduğu her fırsatı değerlendirerek kavmini İslam'a davet ediyordu. Önemli taktiklerinden biri de Mekke ileri gelenlerinin iman etmesini sağlamaktı. Zira Mekke'yi yöneten bu seçkin zümreyi ikna edebilseydi, diğerlerinin kolaylıkla İslam'ı kabul edeceğini biliyordu. Hz. Peygamber, Mekke ileri gelenlerine İslam'ı tebliğ ettiği bir sırada âmâ olan Abdullah İbn Ümmü Mektûm (ö. 15/636) hızla kendisine yöneldi ve ondan İslam ile ilgili bir şeyler anlatmasını talep etti. Bulduğu davet fırsatını kaybetmek istemeyen Hz. Peygamber, İbn Ümmü Mektûm'un bu davranışından hoşlanmadı ve onunla ilgilenmeyerek konuşmasına devam etti. Bunun üzerine bu olayı konu edinen ve Hz. Peygamber'in davranışını tenkit eden Abese suresinin ilk âyetleri nazil oldu. Bu çalışmada, Mekke döneminde nazil olan ve Abese suresinin ilk on âyetine konu olan bu vakıa ele alınacaktır.

Bu çalışmada, vakıanın tarihi arka planında yer alan Mekke ileri gelenlerinin toplumdaki konumları ve bunların iman etmesi için Hz. Peygamber'in gösterdiği çabaya yer verilecektir. Abese suresi ilk on âyeti bağlamında iman etmemek için direnenlerin toplumun seçkinleri olsalar dahi davette öncelikli olmadıkları, vakıanın kahramanı olan Abdullah İbn Ümmü Mektûm'un isteğinin neden geri çevrilmemesi gerektiği, Hz. Peygamber'in iman etmemekte direnenleri daha önce iman etmiş olan birine tercih etmemesi gerektiği ve “itâb” edildikten sonra Hz. Peygamber'in takındığı tavır çeşitli yönleriyle ele alınacaktır. Bu çalışmada “itâb” kavramı incelenerek, alimlerin konu ile ilgili görüşlerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hz. Peygamber, Abese Suresi, itâb, İbn Ümmü Mektûm

Abstract

Versicles of the Qur'an have idiosyncratic characteristics in terms of their language and wording. During the invitation process, the formation of Islam had been completed by interfering the events with Qur'an in the manner that steers the addressee society. Targeting the collocutor audience drastically was one the main feature of the "Makkî verses. The collocutor of this harsh address was undoubtedly Makkah deniers. However, it is accepted that the Prophet was also interlocutor of divine criticism and warning owing to some of his behaviors. As a matter of fact, the versicles in this nature has been subject of study with the nation of "itâb verses" in the exegesis literatüre.

The Prophet was inveting his tribe to Islam at every opportunity that he gets. One of the significant tactic of Saint Mohammed was to get the persons of rank in Makkah believe. Because he knew if he could convince this distinguished cotery that conducted the Makkah, the others would easily accept the Islam. While the Prophet was serving upon Islam to the Makkah notables, Abdullah ibn Ummu Maktûm (d. 15/636) who was blind quickly went towards to him and requested him to telling something about Islam. The prophet who doesn't want to lose invitation oppurtunity that he found did not like İbn Ummu Maktûm's this behavior and countinued his speech by not paying attention to him. Hereupon, the Abese surah's first verses which mention about this event and criticise the Prophet's this behavior. In this research, this event which is mentioned in Abese surah's first ten versicles will be discussed. In this research, this event, which was happened in the Makkah period and is the subject of the first ten versicles of the Abese surah, will be discussed.

In this study, the position of Makkah notables who are located in the historical backround of this event and the effort of the Prophet to make them believe will be given a place. In the context of the Abese surah's first ten versicles, those who resist not to believe don't have priority even if they are the elite of the society, why request of Abdullah Ibn Ummü-u Maktûm who is he hero of this event shouldn't be refused, in fact that the Prophet shouldn't perefer people who refuse to believe to someone who has belived before, and the Prophet's attitude after "itâb" will be discussed with various aspects. Besides, the "itâb" nation will be examined in the context of in question case and the opinion of scholars about event will be given place.

Keywords: Tafseer, The Prophet, Abese Surah's, İtâb, İbn Ummu Maktûm

Giriş

Kur'an'ın nüzulüyle birlikte murad-ı ilahîyi anlama süreci başlamış oldu. İlk günden itibaren muhataplarıyla yakın bir ilişkiyle başlayan bu süreç elbette müminler cihetinde müspet iken muarızları nezdinde tam tersiydi. Böylece başlangıçtan itibaren Kur'an beşerin hayatına doğrudan müdahale ederek onlara yol gösterici olmaya başladı. Bu bağlamda nüzul döneminde sahabe tam bir teslimiyet ile âyetleri anlayıp tatbik ederken, inkârcılar ise tüm güçleriyle yeni dinin karşı cephesinde yer aldılar. Nitekim bu durum âyette şöyle ifade edilmektedir: "Dediler ki: *"Sen bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağı olmalı; içlerinden de*

çağıl çağıl nehirler akıtmalısın."¹ Hz. Peygamber, tüm engellemelere rağmen tebliğ faaliyetini sürdürmeye devam ediyordu.² Davet sürecinde en önemli etken ve yol gösterici olan şey hiç şüphesiz ki ilahi vahiydi. Mü'minlerin hayatı vahiyyle şekilleniyor, tüm çabalar Kur'an'ı anlama ve hayata tatbik etme etrafında cereyan ediyordu. Vahiy-muhatap ilişkisi doğal sürecin bir parçası olarak vücut buluyor, Kur'an'ı anlama noktasında istisnalar dışında herhangi bir müşkül ortaya çıkmıyordu. Zaten Müminler Kur'an'da anlamadıkları hususu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e sormak gibi eşsiz bir imkâna sahipti. Neticede Kur'an, Hz. Peygamber ve sahabenin tefekkür ve amellerinde hayat buluyordu.³ Çeyrek asra tekabül eden nüzul sürecinden sonra iki kapak arasına gelen Kur'an, böylece İslâm'ın temel kaynağı olarak beşer hayatında yerini almış oldu.

Fetihlerle birlikte, kısa denilebilecek bir zaman diliminde, Müslümanlar farkı kültür ve milletlerle tanıştı. Sahabe farklı kültürlerden gelen bu insanlara İslam dinini anlattı ve sorunlarına çözüm üretmeye çalıştı. Bir süre sonra vahye tanıklık eden neslin yerini tâbiîn nesli aldı. Bu bağlamda tâbiîn nesli, tefsir faaliyetlerinde sahabeden aldıkları rivayetlere de yer vererek Kur'an'ı anlamaya çalıştı. Sahabeden gelen tefsire dair bilgiler bu şekilde sonraki kuşaklara ulaştırıldı. Nüzul döneminden uzaklaşıldığı için bu dönemde Kur'an'ı anlamada sıkıntılar yaşanmaya başladığı söylenebilir. Dolayısıyla ayeti anlamak için farklı arayışlara girildi. Tâbiîn, Kur'an'ı tefsir ederken sahabe kavlinin yanı sıra şiir, isrâiliyat ve kendi görüşlerine de yer vermeye başladı. Bu dönemin sonunda tefsir ilmi müstakil bir ilim dalı olarak temeyyüz etmeye başladı ve hicri üçüncü asırdan itibaren sistematik tefsir çalışmaları hız kazanarak, tefsir ilmi metodolojik bir hüviyet kazandı. Kur'an'ı anlama ile ilgili doğrudan veya dolaylı pek çok kavram ve müşkül konular bu ilim dalı ile çözülmeye çalışıldı.⁴

Kur'an'ı anlama faaliyeti ile ilgili bu genel değerlendirmeden sonra çalışmamızda Kur'an tarihi boyunca tartışma problemlerinden biri olan *itâb* konusu incelenecektir. Mevzuyu önemli kılan husus, âyetlerin bizatihi tebliğci olan Hz. Peygamber'in davet sürecindeki tutum ve davranışlarına ilahi müdahalenin yapılmış olmasıdır. Peygamber-vahiy ilişkisi itâb âyetlerine bambaşka bir boyut kazandırmaktadır.

Süreç içerisinde Kur'an'da geçen itâb âyetleri muhtelif araştırmalara konu olmuştur.⁵ Diğer araştırmalardan farklı olarak bu araştırmada itâbın Hz. Muhammed (s.a.v.)'e bakan yönüne ve nüzul dönemindeki davranış örneğine yer verilecektir. Bilindiği gibi Kur'an'da geçen itâbların muhatapları çoktur. İlgili ayetler bağlamında nüzul dönemindeki davranışların da araştırma konusu yapılması

¹ İsrâ 17/90-91.

² Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, 1. Baskı (Müessesetü'r-Risâle, 2000), 17: 549.

³ Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdurrahmân b. Temâm b. Atiye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Abdüsselâm Abdüşşafi Muhammed, (Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422), IV: 191.

⁴ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı (Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî ve Şurekâhu, ty.), 3: 28.

⁵ Abdulkerim Bingöl ve Mehmet Salmazem, Sahabenin Hatalarına Dönük Kur'an'daki Uyarılar, Şarkiyat ICSS'17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Diyarbakır 2017: 149.

gerekir.⁶ Böylece Abese suresinin ilk ayetlerinde değinilen olayın tarihi arka planında yaşananlar tespit edilebilecektir.⁷

İtap ile ilgili bütün âyetleri ayrıntılı bir biçimde irdelenmesi bir makalenin sınırını aşacağı noktadan hareketle soruna makul bir çözüm üretilebilmesi için sınırlı bir çerçeveye oturtulması gerekir. Bu bağlamda İtâb ayetleri ile ilgili temel problematik konular Abese suresinin ilk âyetleri çerçevesinde araştırma konusu yapılacaktır. Bu âyetlerin tercih edilmesindeki temel neden âyetin itâb anlamını içerdığı hususunda âlimler arasında ittifak sağlanmasıdır. Bu anlamda itâb konusu çeşitli yönleriyle Abese Suresi bağlamında ele alınacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Meselenin tam olarak anlaşılabilmesi için söz konusu ayetlerde geçen kelimelerin sözlük ve terim anlamlarının tespit edilmesi elzemdir.

"İtâb" kelimesi "'atebe-ye'tubu-'atben ve 'itâben" vezninin mastar kullanımı olup, sözlükte "kınamak tahzîr etmek, sitem etmek, bir kimseyi yaptığı işten dolayı ayıplamak" manasına gelir.⁸ Bu sözcükten türeyen farklı kullanımlara rastlanır. Bu bağlamda "'atbu's-seyf" kapı eşiği, "'atbu'r-recul" tek ayak üzerinde zıplama manasındadır.⁹ İtâb kelimesi terim olarak ise "Bir kişiyi herhangi bir konuda ayıplama, azarlama, muhatabını bir şey yapmaması hususunda uyarmak"tır.¹⁰

Ayette geçen "'abese" ifadesindeki "bâ" harfinin şeddeli olarak gelmesi "yüzünü mübalağalı bir şekilde ekşitti" manasını verir. Bu kelime "hoşnutsuzluk sebebiyle yüzdeki ifadenin değişmesi, yüz ekşitme, surat asma, kaş çatma" gibi anlamında kullanılır. İbn Fâris (ö. 395/1004) bu kelimeyi "kelûhu'l-vech" tabirinde olduğu gibi "ekşi yüz" manasında kullanır. Aynı şekilde "el-'abûs" kelimesini de "el-yevmu'l-'abûs" ifadesiyle "şiddetli gün" manasına geldiğini belirtir.¹¹ Râzî (ö. 666/1268) "'abese" kelimesini "göğsün daralması" manasına geldiğini savunur. Ona göre "kaṭabe vechuh min ḍayḳi's-ṣadr" ifadesi "göğüs darlığından dolayı yüzünü ekşitmesi" anlamındadır.¹² Diğer taraftan İbn Manzûr (ö.711/1311) ise bu kelimenin "kelḥ" yani "çehresini asmak" manasına geldiğini ifade eder. Buradan

⁶ Nüzul sürecinde muhatap kitle davranışlarının âyetlere konu olması hakkında geniş bilgi için bkz.: Tay, Hekim Tay, Mekke Döneminde Sahâbe Davranışlarının Âyetlere Yansıması, "Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu, 12/1," (Sivas 2016): 33-54.

⁷ Geniş bilgi için Bkz.: Abdülkerim Bingöl, Kur'ân'da Eleştiri Mahiyeti ve Muhatapları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Van 2015.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. Baskı (Darü's-Sadr, Beyrut h. 1414), 1: 577.

⁹ Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, nşr. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, 5. Baskı (el-Mektebetü'l-Asriye, Beyrut 1420) s: 199; Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, nşr. Mecmuatu mine'l-Muhakikîn (Dâru'l-Hidâye), 3: 306; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-Luğâ*, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4.Baskı (Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1407), 1: 170.

¹⁰ Ahmet b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, (Darü'l-Marife, Beyrut h. 1379), 8: 399; Ahmet Muhtâr Abdulhamid Ömer, *Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyet*, (Alimu'l-Kutub), 3: 2050.

¹¹ Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Mücmelü'l-Lüga*, nşr. Züheyr Abdü'l-Muhsin Sultân, 3. Baskı (Muesesetu'r-Risale, Beyrut 1986), 1: 644.

¹² Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, s: 199.

hareketle "kelaḥa'r-recûl" tabirinin "adam suratını astı" anlamında olduğunu belirtir.¹³

Ayette geçen kelimelerden biri de "a'mâ"dir. Sözcük, "amâ-amyen" kökünden olup "kör olma, görme yetisini tamamıyla kaybetme, kişinin basiretini kaybetmesi" gibi manalara gelir. "Amâ'r-recul" ifadesi "adam kör oldu" manasındadır. Manevi körlüğü belirtmek için ise "reculu'n-'amî" deyiminde olduğu gibi "kalp gözü kör olan adam" tabiri kullanılır.¹⁴ İbn Fâris "amâ" kelimesinin "örtmekten örtü, perdelemekten perde" gibi manalara geldiğini ayrıca "iki gözün görme yetisinin kaybettiğini" belirtmek için de kullanıldığını kaydeder. Ona göre bu kelime sıfat olarak kullanıldığında "gözün görmeme" durumunu karşıladığı gibi "kalp körlüğü, vicdan yokluğu" gibi soyut bir kullanıma da sahiptir. Bu bağlamda "kavmun 'amûn" tabiri mecaz manada olup "hakiki körlüğü" belirtmek için değil; o toplumun "manevi körlüğünü" vurgulanmak için kullanıldığını ifade eder.¹⁵ Diğer taraftan İbn Manzûr canlıların gerçek manada iki gözün görme işlevinin yitirdiğini belirtmek için "amâ" kelimesinin kullanıldığını, sadece bir gözün görme işlevini yitirmesi durumunda ise bu kelimesinin kullanılmadığını belirtir. Diğer taraftan bu kelimenin gerçek anlamı dışında başka manalara gelen mecaz kullanıma da sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim ayette geçen "ve naḥşuruhu yavme'l-kiyameti a'mâ"¹⁶ (*Onu kıyamet gününde kör olarak hasrederiz*) ifadesi bu manadadır.¹⁷

Araştırmamıza konu olan bu kelime Abese suresinde gerçek manada kullanılmıştır. Çünkü Abdullah İbn Ümmü Mektûm'un gerçek manada görme yetisinin olmadığı bilinmektedir. Bu ayetin sebebi nüzulünde de bu durumu görmek mümkündür.

2. Abese Suresi ve Tarihi Arka plan

Abese suresi adını ilk ayette geçen "abese" kelimesinden alır. Bu sure, kırk iki ayetten müteşekkil olup, nüzul sırasına göre 23'üncü sırada, Necm suresinden sonra nazil oldu.¹⁸

Surenin sebebi nüzülü hakkında Âlimlerin görüş birliği içinde olduğu söylenebilir. Surenin başından onuncu âyete kadar olan bölüm, Hz. Peygamber'in hayatında meydana gelen bir vakıayı haber vermektedir. On yedinci âyetten itibaren ise Peygamber(s.a.v.)'in davetine karşı çıkan Mekkeli müşrikler doğrudan muhatap alınmaktadır. Bu âyetlerde Allah'a karşı geldikleri ve O'nun elçisini yalanladıklarından ötürü Mekkeli müşrikler şiddetle kınanmaktadır. Surenin

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2: 574.

¹⁴ Cevherî, *Tâcü'l-Luğa*, 5: 2439.

¹⁵ Kazvînî, *Mucemu Mikyasu'l-luga*, 4: 134.

¹⁶ Tâhâ 20/124.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15: 95; Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhît*, 8. Baskı (Muesesetu'l-Risale, Beyrut 2005), 1315.

¹⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl*, 3. Baskı (Tarü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407), 4: 700; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdir ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim 1. Baskı (Daru l-hya, 1957), 1: 193; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrâhmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim 2. Baskı (Heyetu'l Mısırye, mısır 1974), I: 238.

sonunda yer alan âyetler, onların bu davranışlarından dolayı ahirette korkunç bir sonla karşılaşacakları haber verilmektedir.¹⁹

Abese suresinin ilgili ayetlerinin tarihi arka planını anlatan bilgiler tefsirlerde geniş bir şekilde yer alır. Bu bilgiler sebab-i nüzûl²⁰ mahiyetinde olup, çeşitli varyantlarla zikredilmiştir. İbn Abbas'tan nakledilen rivayete göre Hz. Peygamber, Utbe b. Rabîa (ö. 2/624), Ebu Cehil b. Hişâm (ö. 2/624) ve Abbas b. Abdulmuttalib'in (ö. 32/653) de aralarında bulunduğu Kureyş'in önde gelenlerini, iman etmeleri için İslâm'a davet ediyordu. Bu sırada Abdullah İbn Ümmü Mektûm denilen âmâ bir adam, Hz. Peygamber Kur'ân okurken ona doğru gelerek "Ya Resulullah, Allah'ın sana öğrettiklerinden bana da öğret" dedi.²¹ Hz. Peygamber, Abdullah İbn Ümmü Mektûm'un isteğine cevap vermedi, Mekke ileri gelenlerine yönelik tebliğ vazifesine devam etti. Bunun üzerine Allah, onun bakışlarını yakaladı ve "Kendisine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü. (Ey Muhammed!) Ne bilirsin, belki de o arınacak yahut öğüt alacak da bu öğüt kendisine fayda verecekti" âyetleri nazil oldu.²²

H. Aişe (ö. 58/678)²³, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721),²⁴ Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Hişâm b. Urve (ö. 146/763),²⁵ Mukatil b. Süleymân (ö. 150/767)²⁶ gibi meşhur sahabi ve tâbiîn müfessirler söz konusu âyetlerin nüzul sebebini benzer ifadelerle aktarır. Bu noktada ayetlerin nüzul sebebi ile ilgili müfessirler arasında ittifak olduğu söylenebilir.

Mücâhid, İbn Ümmü Mektûm'u Kureyş'in Benî Fihr boyuna mensup olduğunu kaydeder.²⁷ Diğer taraftan İbn Ümmü Mektûm'un ismi ile ilgili farklı görüşlere yer verilir. Bir görüşe göre ismi Abdullah b. Zâide, diğer görüşe göre ise ismi Amr b. Kays'tır.²⁸ Hz. Peygamber'in davet etmekle meşgul olduğu Mekke ileri gelenleri arasında Şeybe b. Rebîa, Ümeyye b. Halef (ö. 2/624),²⁹ Velîd b. Muğîre (ö. 1/622)³⁰ gibi isimler de zikredilir. Ancak tüm rivayetlerde Mekke ileri gelenlerinden olan ve İslâm'a şiddetle karşı çıkan Utbe b. Rebîa'nın³¹ ismi ortak olarak yer alır. Bilindiği gibi Bedir savaşında öldürülen Mekke liderlerinden biri de Utbey'di.

¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, nşr. Es'ad Muhammed Tîb, (Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, Suudi Arabistan 1419), 10: 3399.

²⁰ Sebeb-i nüzul hakkında geniş bilgi için bkz.: Tay, Hekim, "Zeccâc'ın (ö. 310/923) Esbâb-ı Nüzul Rivayetlerine Yaklaşımı," *İslami Araştırmalar*, 30/3, (2019):361-382.

²¹ İbn Eb Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 10: 3399.

²² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 217.

²³ Nisâburî, *Esbâbu Nüzulü'l-Kur'ân*, 1: 449- 450.

²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, 24: 218.

²⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Veheb b. Müslim el-Fihri, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 1. Baskı (Daru'l-Arabiyyi'l-İslâmî, 2003), 1:110.

²⁶ Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Bahrü'l-Ulûm*, 3: 546.

²⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, 24: 218.

²⁸ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meânî'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulûmih*, Mecmuatu risâle Camiyyetu bi'l-Küliyeti'd-Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî, 1.Baskı (Mecmuatu Buhûsi'l- Kitâb ve'l-Sünne, 2008), 12: 8051

²⁹ San'ânî, *Tefsiru'l-Abdurrazzak*, 3: 392.

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4:700.

³¹ Utbe b. Rebîa: Peygamber ile soyu Abdümenaf'ta birleşen Utbe b. Rebîa, Mekke'de görüşüne değer verilen, cömert, hatip ve şair kişilerden biridir. Utbe b. Rebîa Peygambere karşı çıkan Mekke'nin

Rivayetlerde dikkat çekici hususlardan biri de Abese suresi nazil olduktan sonra Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektûm'a karşı takındığı tutumdur. Bu olay yaşandıktan sonra bazen Hz. Peygamber, İbn Ümmü Mektûm'u gördüğünde "Rabbimin beni kınamasına neden olan kişiye merhaba" diyerek bir şeye ihtiyacı olup olmadığını sorduğu rivayet edilir.³² Aynı şekilde Hz. Peygamber bazı gazvelere çıkarken, namaz kıldırması için İbn Ümmü Mektûm'u yerine vekil tayin ettiği ifade edilmiştir.³³

Rivayetlerle ilgili yapılan değerlendirmeler geçmeden önce âyetin nüzul sebebine konu olan İbn Ümmü Mektûm'un biraz daha yakından tanınması meselenin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Asıl adı Abdullah (Amr) b. Kays b. Zâide el-Kureşî el-Âmirî (ö. 14-15/636)'dir.³⁴ Annesinden nispetle Ümmü Mektûm olarak bilinmektedir. Babasının adı Kays'tır.³⁵ Kaynaklarda İbn Ümmü Mektûm'un doğuştan âmâ olduğu bilgisine yer verilmektedir.³⁶ İbn Ümmü Mektûm Medine halkı tarafından Abdullah, Iraklılar ise Amr olarak biliyordu. Mekke'de Müslüman olduğu, Bedir savaşından sonra Medine'ye hicret ettiği, Hz. Peygamber'e Medine'de müezzinlik yaptığı bilgisi bulunmaktadır.³⁷ Ömrünün sonuna kadar Medine'de kaldığı ve Hicri 14/15'te Hz. Ömer'in halifeliği döneminde vefat ettiği bilinmektedir.³⁸ İbn Ümmü Mektûm, Hz. Peygamber'den rivayette bulunduğu³⁹ ve başka ayetlerin sebebi nüzulüne de konu olduğu bilinmektedir.

İbn Ümmü Mektûm âmâ olduğu için savaflara katılamıyordu "Oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar."⁴⁰ âyeti nazil olunca özü olanların durumunu izaha kavuşturacak bir çözümlü bekliyordu. Hz. Peygambere müminlerden savafla katılamayanların durumunu sorması üzerine "Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar. Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah bütün müminlere o güzel geleceği vaad etmiştir, ama mücahidleri -çok büyük bir karşılıkla- oturanlardan üstün kılmıştır."⁴¹ âyeti nazil oldu. Âyette

ileri gelenleriyle birlikte hareket ederek İslâm düşmanları arasında yer aldı (Geniş bilgi için bkz: Adnan Demircan, "Utbe b. Rebia", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul TDV Yay., 2012) 42: 235-236.

³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 217; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4:701.

³³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulûmih*, Mecmuatu Risâle, 1. Baskı (Mecmuatu Buhûsî'l- Kitâb ve'l-Sünne, 2008), 12: 8051.

³⁴ İbn Hibbân el-Büstî, *Meşâhiru 'ulemâ*, Dâru'l-Vefâ, Mensuriye 1991, 36.

³⁵ İbn Kureybe ed-Deyneverî, nşr. Sevet Ukâşe, 3. Baskı, (el-Heyetü'l-Mısriyye el-Amme li'l-Kitâb, Kâhire 1992), 1:597.

³⁶ Muhammed et-Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (ed-Daru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, Tûnus 1984, 30: 103.

³⁷ Ebû Abdûllâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ, et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. İhsân Abbâs, 1. Baskı (Dâru Sâdr, Beyrut 1968), 4:155.

³⁸ Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *el-Muntehib min Zeyli'l-Mezîl*, (Müsesetü'l-A'lemî, Beytur), 1: 35; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30: 104.

³⁹ Taberî, *el-Muntehib min Zeyli'l-Mezîl*, 1: 62.

⁴⁰ en-Nisâ 4/95.

⁴¹ en-Nisâ 4/95.

geçen "ğayre uli'd-derer" ifadesiyle bu durum çözüme kavuşturuldu. Bu ifadeye binaen savaşılmaya güç yettirmeyenler istisna edilmektedir.⁴²

3. İtâb Ayeti Bağlamında Hz. Peygamber'in Davet Stratejisi

Hz. Muhammed (s.a.v.) kendisine gelen vahiyle birlikte insanları İslâm'a davet etti, ilk daveti de kendi ailesi ve yakın çevresine yaparak vazifesine başladı. Daha sonra tebliğ halkasını genişleterek Mekkelilerin tamamına İslâm dinini tebliğ etmeye başladı. Onun bu çağrısını, genel itibariyle, o günkü toplumda fakir ve kimsesiz olanlar kabul etti. Mekke toplumuna yön verenler Hz. Peygamber'in davetini kabul etmeye yanaşmadıkları gibi diğer insanların da iman etmelerine müsaade etmiyorlardı. Kureyş'in ileri gelenleri tebliği engellemek ve insanları İslâm'dan uzaklaştırmak için elinden geleni yapmaktan geri durmuyor, davetin başarıya ulaşmaması için Müslümanlara düşmanca davranıyorlardı.⁴³

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Hz. Peygamber insanları iman etmeye çağırıyordu, kararlı kalplerin hakkın nuruyla aydınlanması için elinden geleni yapıyordu.⁴⁴ Bu bağlamda iman etmeleri için başta Kureyş'in ileri gelenlerini olmak üzere her fırsatta insanları İslâm'a davet ediyordu. İşte böyle bir zaman diliminde Mekke'nin ileri gelenlerinin de aralarında bulunduğu topluluğu İslâm'a çağırma fırsatını kaçırmak istemeyen Hz. Muhammed (s.a.v.) büyük bir iştiyakla vazifesini yapıyordu. Müşriklerin ileri gelenlerine İslâm'ı tebliğ eden Hz. Peygamber, onların iman etmelerini çok arzuluyordu. Yaşanılanlara bakılırsa Hz. Peygamber'in eline geçen bu fırsatı zayi etmek istemediği anlaşılmaktadır. Zira davetine ara vermesi müşriklerin dağılmasına yol açabilirdi.⁴⁵

Müşriklerin ileri gelenlerinin iman etmesi beraberinde bazı olumlu sonuçları getireceği hesaplanıyordu. Hz. Peygamber, müşriklerin ileri gelenlerinin iman etmesiyle Müslümanların yararına olacak bir takım beklentinin gerçekleşme zeminini elde etmeyi hedefliyordu. Kureyş'in ileri gelenlerinin İslâm'ı kabul etmesi durumunda Müslümanların maruz kaldığı baskıların son bulması ve insanların İslâm'a girmesini engelleyen fiili durumun ortadan kalkması manasına geliyordu. Bu bağlamda İslâm'ın çevrede büyük bir güç olarak ortaya çıkması, toplumda söz sahibi olan bu kimselerin iman etmesine bağlı gibi görünüyordu. Mekke liderlerinin iman etmesinin Müslümanların faydasına olacağı düşüncesiyle Abdullah İbn Ümmü Mektum'un isteğine karşılık verilmediği anlaşılmaktadır.⁴⁶

Tüm bu nedenlerle Hz. Peygamber, müşriklerin ileri gelenlerini İslâm'a davet ettiği bir esnada Hz. Peygamber yanına gelen İbn Ümmü Mektûm, bir istekte bulunarak konuşmasını bölmesi ve kendisiyle ilgilenmesini istemesini hoş karşılamadı. Böylesi önemli bir toplantının "sabote" edilmesi, Hz. Peygamber'in yüzünü ekşitmesine neden oldu. Müslümanlar için olumlu sonuçlar doğuracak bu toplantının amacına ulaşmasını istiyordu. İbn Ümmü Mektum, gözleri görmediği için

⁴² Zemâşşerî, e-Keşşâf, 1: 553-554; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 4: 208.

⁴³ Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'ân*, (Dârü's-Şarkıyye, Beyrut 1412), 7: 3824.

⁴⁴ Abdülkerîm Yûnus el-Hatîb, *Tefsîru'l-Kur'ânî lil-Kur'ân*, (Darü'l-Fikre, Kahire), 16: 1448; Zemâşşerî, *el-Keşşâf*, 4: 700; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31: 52; Ebû Muhammed b. Muhammed el-Ferâ el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr, 4. Baskı (Dâru Tibe li'n-Neşr, 1997).

⁴⁵ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Sâmi b. Muhammed Selame, 2. Baskı (Rârü't-Tibe, 1999), 8: 319.

⁴⁶ Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 5: 210.

Hz. Peygamber'in yüz ifadesini görme şansına sahip değildi. Ancak nazil olan âdetlerle bu durum adeta ifşa edilmiş oldu.⁴⁷ Allah, peygamberini herkesten daha iyi tanıdığına göre onun içinde taşıdıklarını da en iyi bilen O'dur. Bu noktadan hareketle O'nun peygamberini "itâb" etmesi bu cihetten değerlendirildiğinde gizli olan bir durumun ifşa edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁸

4. İlahi Vahyin Eğitim Stratejisi Olarak İtâb İfadeleri

Anlaşıldığı üzere İbn Ümmü Mektum'un isteğine cevap vermeyen Hz. Peygamber itâb edildi. Özü gereği güçsüz durumda olmasına rağmen dini bir hususu öğrenmeye gelen İbn Ümmü Mektum'un isteğine cevap vermesi gerektiği nüzul olan ayetlerle ifade edildi.⁴⁹ Yukarıda ifade edildiği gibi Hz. Muhammed (s.a.v.) Mekke'nin ileri gelenlerinin de aralarında olduğu topluluğun dağılmasını ve yaptığı davetin yarıda kalmasını istemiyordu. Bu istek İbn Ümmü Mektum'la ilgilenmemesine yol açtı. Yoksa onun şahsından rahatsız olduğu için yüzünü ondan çevirmiş değildi.⁵⁰ Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektum'a iltifat etmemesinin bir nedeni de bu şahsın daha önce Müslüman olmuş olmasıydı. Onun isteğini geciktirmede bir mahsurun olmayacağını, daha sonra onun isteğine cevap verileceği düşüncesiyle hareket ettiği söylenebilir.⁵¹

Râzî (ö. 606/1210), İbn Ümmü Mektum'un kınanması gereken yerde neden Resulullah itâb edildiği konusunda şunları söylemektedir: İbn Ümmü Mektum gözleri görmediği doğrudur; ancak onun duyma problemi olmadığına göre Hz. Peygamber'in müşriklerle konuştuğunu duyduğu ve onların iman etmelerini ne kadar istediğini ve bu tebliğe ne kadar önem verdiğini işitme duyusuyla bilebilirdi. Hz. Peygamber'in konuşmasını bölmesi günah olma özelliği olan bir davranış olduğunu da bilmeliydi. Kendisi daha önce Müslüman olmuş fakat müşriklerin ileri gelenleri Müslüman olmadıkları için bunların, tebliğe daha çok ihtiyaçları olduğunu anlamalıydı. Bunların iman etmesi büyük kitlelerin iman etmelerini beraberinde getireceği için bu konuşmayı bölmesi tabir yerindeyse büyük iyiliğin sekteye uğramasına sebep olacağını hesaplamalıydı. Peki bütün bunlara rağmen bu ayetler neden nazil oldu?⁵²

Taberî (ö. 310/923) Abese suresi, 80/5-7 ayette geçen "emmâ menistağnâ" ifadesini "sen zengin olanların iman etmesi için uğraşıyorsun" şeklinde tefsir eder.⁵³ Hz. Peygamberin iç dünyasında müşriklerin ileri gelenlerinin statülerine göre değer vermek istemesi, İbn Ümmü Mektum'a ise toplumdaki değerine göre muamele etmek istemesi üzerine bu ayetlerin nazil olduğu savunulmuştur.⁵⁴ İbn Aşûr (ö.

⁴⁷ Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtûridî, *Tevîlâtü Ehli's-Sünne*, (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005), 10: 419-420.

⁴⁸ İbn Aşûr, *et-Tharîr ve't-Tenvîr*, 30: 111.

⁴⁹ Ahmed b. Mustafa el-Merağî, *Tefsîru'l-Merâğî*, (Şirketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî Hilmî, Mısır 1946), 30: 39.

⁵⁰ Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Hasen er-Rubât, *Nazmü'd-Dürer fi Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*, (Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, "tr."), 21: 253.

⁵¹ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Ali b. Âdil, *el-Lübâb fi Ulûmî'l-Kitâb*, (Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1998), 20: 354; Mezheri Muhammed Senaullah Pânîpetî, *Tefsîrü'l-Mazharî*, (Mektebetu'r-Ruştiye, Pakistan, h.1412), 10: 198.

⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31: 53.

⁵³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 220

⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31: 53.

1973) de âyetin aynı ifadesine dayanarak Hz. Peygamber'in zengin ve Mekke'nin ileri gelenlerine yönelmek arzusunda olduğu yorumunu yapar.⁵⁵

Hız. Peygamber'i uyaran bu ayetlerin gaip sığasıyla gelmiş olması alimler tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Semerkandî (ö. 373/983) "abese" ifadesinin "abeste" şeklinde muhatap sığayla nazil olmamış olmasını Hz. Peygamber'i tazim eden bir ifade biçimi olarak yorumlar.⁵⁶ Nitekim buna benzer bir kullanımın Tevbe 9/43'üncü ayette geçen "afa'l-lahu 'anke lime ezinte lehum" ifadesinde de yer aldığını savunur. Allah, bu âyette peygamberine serzenişte bulunmadan önce, onu affettiğini bildirmesi ona verilen değeri göstermesi açısından önemlidir. Bilindiği gibi Tebük savaşına çıkmak istemeyenlerin mazeret bildirmeleri üzerine Hz. Peygamber onlara izin verdi ve savaştan geri kaldılar.⁵⁷ Bunun üzerine "Niçin onlara izin verdin" soru cümlesiyle ile savaşmak istemeyenler için verdiği izin kararında isabet etmediği bildirildi.⁵⁸ Çünkü mazeretlerinin doğru veya yanlışlığı ortaya çıkmadan evvel Hz. Peygamber onların mazeretlerini kabul etmişti. Hz. Peygamber onlara izin vermeseydi, onlar savaşa yine katılmayacaktı, münafık oldukları ortaya çıkacaktı ve nasıl bir kişiliğe sahip olduklarını insanlar öğrenecekti. Bu ayetin nazil olmasıyla birlikte münafıkların bilinmeyen kimlikleri ortaya çıkartılmış oldu.⁵⁹ Bu husus hakkında âyet nazil olmamış olsaydı bu karar sorgulanmayacaktı. Çünkü insanların mazeret bildirmeleri olağan olan insani bir durum olduğu bilinmektedir.⁶⁰ Hz. Peygamber'in içtihadı sonucu aldığı karar, bu bağlamda değerlendirildiğinde herhangi bir problem gözükmemektedir.

Hız. Peygamber'in Abdullah İbn Ümmü Mektûm'dan neden yüz çevirdiği hususu hakkında birçok şey söylenmiştir. Salebî (ö. 427/1035), Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektûm'dan yüz çevirme hadisesini çeşitli yönleriyle değerlendirmiştir. Buna göre Hz. Peygamber, Müşriklerin ileri gelenlerine, kendisine tabi olanların âmâ ve toplumun alt tabakasından olan kimseler olduğu izlenimini vermek istemiyordu. Bundan dolayı İbn Ümmü Mektûm'dan yüz çevirdi ve müşriklere dönerek konuşmasına devam etti.⁶¹ Abdullah İbn Ümmü Mektûm gözleri görmediği ve fakir olduğu için ondan yüz çevrilmesi ilahi ikazı beraberinde getirdiği ifade edilmektedir.⁶²

Hız. Peygamber, sahabeden yüz ekşitme gibi davranışlardan uzak durmalarını istediği halde nasıl oldu da kendisi bundan dolayı itâba maruz kaldı? Hz. Peygamber'in konuştuğu esnada İbn Ümmü Mektûm'un ısrarla sözünü kesmesi uygun bir davranış biçimi değildi. Ama konuşmayı bölen şahsın iman etmiş olması ve bir özrünün bulunması bu durumu değiştirdi.

⁵⁵ İbn Aşûr, et-Tharîr ve't-Tenvîr, 30: 107.

⁵⁶ Semerkândî, Bahru'l-Ulûm, 3: 546.

⁵⁷ Ebû Abdullâh Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Daru'l-Kutubu'l-Misriye, Kahire 1384), 8: 150.

⁵⁸ Mâtûridî, *Tevlâtü Ehli's-Sünne*, 5: 379.; Abdulkerîm el-Kuşeyrî, *Letifu'l-İşârât*, nşr. İbrâhîm Besyûnî, 3. Baskı, (el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Ammetü li'l-Kutub, Mısır), 2: 30.

⁵⁹ Zemahşerî, e-Keşşâf, 2: 274.

⁶⁰ Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Tevîl*, 1:683

⁶¹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es- Salebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. İmâm Ebî Muhammed b. Aşûr, (Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001), 10: 130.

⁶² Kuşeyrî, *Letifu'l-İşârât*, 3: 688.

Toplum içinde "âmâ" kelimesi küçük düşürülme manasında kullanıldığı bilinmektedir. Ayette sarih bir şekilde "âmâ" kelimesinin geçmesi bu niteliktekilere sahip olanlara daha yumuşak ve şefkatle yaklaşmak gerektiğini ifade etmektedir.⁶³ Allah'tan korkan ve iman etmiş biri, dini bir hususu öğrenmek gayesiyle geldiği zaman ona karşı takınılacak tavır müşriklerin ileri gelenlerinin iman etmesi için takınılan tavrıdan aşağı olmamalıdır.⁶⁴

İbn Ümmü Mektûm'a âmâ diye hitâbta bulunulması ise onun küçük düşürüldüğü manasına gelmemektedir. İbn Ümmü Mektûm'a gözleri görmediğinden dolayı daha dikkatli davranmak gerektiği ifade edilmektedir. Müslüman olduğu için müşriklere kıyasla önceliğe ve daha fazla değere sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵ Müslüman'ın dini meseledeki eksikliğini gidermek, küfürde direnen müşriki İslâm'a davet etmekten daha hayırlı olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁶

5. İtâb Ayetleri Bağlamında İslâm Davetinde Uyulması Gereken Temel İlkeler

Âyette geçen "Onun arınmamasından sen sorumlu tutulmayacaksın ki!"⁶⁷ cümlesiyle inatlarından dolayı iman etmemeleri peygamberin sorumluluğunda olan bir mesele olmadığı, inanıp inanmamalarının onların sorumluluğunda olan bir husus olduğu ifade edilmektedir.⁶⁸ Nazil olan âyetlerle Kureyş ileri gelenlerine ısrarla davette bulunmak gerekmediği bildirildi. Daha önce Müslüman olmuş biriyle ilgilenmenin daha hayırlı ve gerekli olduğu açıkça ifade edildi.

Bu âyetler, aynı zamanda Hz. Peygamber'in şahsında müminleri insanlarla muamele hususunda eğitmeyi hedeflemektedir. Diğer taraftan bu ilâhî öğreti özürlü bulunan kimseler hususunda muhatabı açık bir şekilde uyarılmaktadır. Onları ilim meclislerine almak ve ihtiyaçlarını gidermek gerektiğini açıkça bildirmektedir.⁶⁹ Mümin birinin dindeki değeri müşriklerle kıyaslamayacak kadar yüksek ve kıymetli olduğu güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. Müşriklerin dünya namına maddi değere sahip olmaları, kavmi içindeki statüleri Allah katındaki değerlerine etki etmediği gibi bir Müslüman'ın fakir olması onun dindeki değerini düşürmediği, fakirlik ya da zenginliğin kişinin elinde olmayan geçici bir durum olduğu ifade edilmektedir.

Müslümanların, müşriklerin baskısından kurtulup, rahata kavuşmaları için küfürde direnenlerin iman etmelerini beklemenin makul olmadığı gibi bunların iman etmeleri için ısrar etmek de aynı derecede doğru değildir. İnsanı çeşitli meşakkatlerden kurtaracak olan yegâne güç Allah'tır. Bu âyetlerin vermek istediği başka bir mesaj da Allah dilemedikçe başkasına hidayet verecek kimsenin olmadığı gerçeğidir.

⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31: 53.

⁶⁴ Semerkândî, *Bahru'l-Ulûm*, 3: 546.

⁶⁵ İbn Adil, *el-Lübâb fi Ulûmî'l-Kitâb*, 20: 154; Cemâlüddîn el-Kasimî, *Mehâsinu'l-Te'vil*, (Daru'l-Kutubu'l-İlmiye, Beyrut, 1418), 10: 406.

⁶⁶ Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'ân*, 7: 3824; Hatîb, *Tefsîru'l-Kur'ânî lil-Kur'ân*, 16: 1447.

⁶⁷ Abese 80/7.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 220; Ebû Tâlib el-Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân*, 12: 8054.

⁶⁹ Süyûtî, *el-İklîl fi'tinbâti't-Tenzîl*, s. 281.

Abese suresinde geçen "(Ey Muhammed!) Ne bilirsin, belki de o arınacak yahut öğüt alacak da bu öğüt kendisine fayda verecek."⁷⁰ ifadeler kimin öğüde daha fazla ihtiyacı olduğu hususunu konu edinmektedir. İbn Ümmü Mektûm'un İsteğine verilecek cevapla daha da arınmasına vesile olacağı ifade edilmektedir. Dini bir hususu öğrenmek için gelen bir kişinin geri çevrilmeyeceği çünkü buna verilecek cevap onun arınmasına sebep olabileceği ifade edilmektedir. Zira Hz. Peygamber'den aldığı öğüt kendisine fayda verecek ve kalbi imanla dolma imkânı elde edecekti.⁷¹

Diğer taraftan müşriklerin iman etmelerini sağlayacak dini bilgiyi almaya ihtiyaç hissetmedikleri şu şekilde ifade edilmektedir: "*Kendini muhtaç hissetmeyene gelince; sen, ona yöneliyorsun. (İstemiyorsa) onun arınmamasından sana ne! Allah'a karşı derin bir saygıyla korku içinde koşarak sana geleni ise bırakıp, ona aldırıyorsun.*"⁷²

Bir meseleyi konuşmak üzere toplanan bir topluluğa gidildiğinde uyulması gereken kurallar vardır ve bu kurallara dikkat etmek gerekir, Nerede, kiminle ve nasıl konuşmak gerektiğini bilmek ve buna göre davranmak gerekir. Orada bulunanlara karşı söylenecek söz ve sergilenecek davranışa dikkat etmek gerekir. Aksi takdirde uygun olmayan davranış biçimiyle karşıdaki insanı incitmek kaçınılmaz olacaktır. Bir topluluğa konuşan kimsenin konuşmasını bölerek insicamını bozmak tasvip edilen bir davranış biçimi olmadığı herkes tarafından bilinen bir husustur. Bu bağlamdan hareketle konuşan kişi bir peygamber ise daha dikkatli olmak icap eder. Ayette⁷³ belirtildiği gibi Sıradan bir insanla konuşulduğu gibi bir peygamberle konuşmak yanlış bir davranış biçimidir. Ancak konuşmayı bölen daha önce iman etmiş âmâ biri olunca ve bu kimse dini bir hususu öğrenmek için gelmişse durum değişmektedir. Bu rivayetler dini bir hususu öğrenme talip olan kişinin engellenemeyeceğine delil gösterilebilir. İman etmiş bir kimsenin dini ihtiyacını gidermek inanmamakta ısrar eden müşrikleri imana çağırmaktan daha faziletli bir davranış olduğu anlaşılmaktadır.

Allah katında, iman etmeyen ve iman etmemek için direnen Kureyş'in ileri gelenleri değerli değildir. Yaşadıkları toplumda söz sahibi olmaları, onların Allah katındaki değerine bir etkisi yoktur. Allah katında inanan kimse değerlidir ve bu kimseler müşriklere tercih edilmelidir.

6. Abese Suresi Bağlamında İtâb Ayetlerinin Temel Gayesi

İnsanlar dünyada soy, sop, zenginlik gibi değerlerle hayatlarını devam ettirmekte ve bu değerlere göre muamele görmektedirler. İnsanların Allah katındaki değeri ise şöyle belirtilmektedir: "*Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır.*"⁷⁴ Allah Teâlâ'nın bu ölçüsü dünya değerlerini alt üst eden özelliktedir. İnsanların ayette belirtilen kritere göre değerlendirilmesi gerektiği haber verilmekte ve bu değeri artıracak veya düşürecek yegâne ölçünün takva olduğu bildirilmektedir.

⁷⁰ Abese 80/3-4.

⁷¹ Hatîb, *Tefsîru'l-Kur'ânî lil-'Kur'ân*, 16: 1449.

⁷² Abese 80/5-10.

⁷³ Hucûrât 49/1-2.

⁷⁴ el-Hucûrât 49/13.

İnsanın, Allah katındaki değerinin sosyal tabakadan kaynaklanan değer ölçülerinden bağımsız olduğu İtâb âyetlerinde ifade edilmiştir. Dünya namına ait bu değerlerinin Allah katında hiçbir anlam ifade etmediği, tamamıyla boş değerler olduğu açıkça belirtilmiştir. İtâb âyetleri küfürde ısrar eden Mekkeli Müşriklerin günahlarından tezkiye olmalarından Hz. Peygamber'in sorumlu olmadığını, inkârda direnen kimselere tebliğde ısrar etmenin vakit kaybından başka bir şey olmadığını anlatılmaktadır.⁷⁵ Bu zümre için Hz. Peygamber'in kendisini bu kadar üzmesine gerek olmadığı, yapması gereken sadece tebliğde bulunmak olduğu belirtilmektedir.⁷⁶ Hidayetin Allah'ın uhdesinde olduğu bu vesile ile bildirilmektedir.⁷⁷

Sonuç

Nübüvvetin ilk yıllarından itibaren Hz. Peygamber'e ikaz yapılmış olması Mekke döneminde zorluklarla dolu bir sürecin beklendiğini göstermektedir. Nübüvvetin ilk yıllarından itibaren yapılan itâb peygamberlik süresi boyunca devam etmiştir.

Hz. Peygamber en iyi olanı tek ettiği için Allah tarafından ikaz edildiği, "itâb" âyetlerinden sonra verdiği kararda ısrar etmediği; aksine derin pişmanlık duyduğu anlaşılmaktadır. Allah'tan ikaz aldığı andan itibaren Kur'an'ın ruhuna uygun olacak şekilde davrandığı bilinmektedir. Abese suresinde yer alan itâb ayetlerinden hareketle Hz. Peygamber'in vahyi insanlarla paylaştığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Zengin ve itibar sahibi olmanın insanı üstün kılacak nitelikler olmadığı, sosyal statüsü sebebiyle hakir görülen bir müminin inkâr edene tercih etmek gerektiği, bir kimsenin dünya ölçüsüne göre iyi veya kötü olarak nitelenemeyeceği; asıl ölçünün takva olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda hareketle bir davranışı sergilemeden önce onun muhasebesini yapmak ve sonucunu önceden tahmin etmek icap etmektedir. Eğer muhatap özürlü bulunan bir kimse ise bunlara karşı kavli ve fiili davranışlarda bulunurken daha dikkatli ve latif olmak gerekir. *Vellâhu a'lemu bi murâdihî*

Kaynakça

- Ahmet Muhtâr, Abdulhamid Ömer. *Mecmau'l-lügati'l-arabiyet*. b.y.: Alimü'l-Kutub.
Askalânî, Ahmet b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihî'l-Buhârî*. Beyrut: Daru'l-Marife, 1379.
Aydın, Abdullah. "İbn Ümmü Mektûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/434-435 İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyâti ve's-süver*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahihü'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır. B.y.: Daru tavku'n-Necat, 1422.
Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa*. nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 4. Basım, Beyrut 1407.
Demircan, Adnan. "Utbe b. Rebia". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
Ebû Tâlib el-Mekkî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*. y.y.: Mecmuatu Risâle, 2008.

⁷⁵ Merağî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 30: 41.

⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 702.

⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 319.

- Begavî, Ebû Muhammed b. Muhammed el-Ferâ. *Meâlimü't-tenzîl*. nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr. y.y.: Dâru Tibe li'n-Neşr, 4. Basım, 1997.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb. *Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Muesesetu'l-Risale, 2005.
- Hatîb, Abdülkerîm Yûnus el-Hatîb. *Tefsîru'l-Kur'ânî lil-'Kur'ân*. Kahire: Darü'l-Fikre, ts.
- Hittâb, Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Meâlimü's-sünnen*. Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.
- İbn Adîl, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn. *el-Lübâb fi ulûmî'l-kitâb*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiye, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Daru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. nşr. Abdüsselâm Abdüşşafî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Ebdurrahmân b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. nşr. Es'ad Muhammed Tîb. Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1419.
- İbn Fârîs, Ahmed b. Fârîs b. Zekerıyyâ b. Muhammed. *Mücmelü'l-lüga*. nşr. Züheyr Abdül-Muhsin Sultân. Beyrut: Muesesetu'r-Risale, 3. Basım, 1986.
- İbn Hibân, Ebû Muhammed el-Büstî. *Meşâhiru 'ulemâ*. nşr. Merzûk Alî İbrâhîm. Mansuriyye: Dâru'l-Vefâ, 1991.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Taha Abdurrauf Sad. y.y.: Şirketü't-Tabaati'l-Fenniyye, ts.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*. nşr. Sâmi b. Muhammed Selame. y.y.: Rârü't-Tibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr, 3. Basım 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdüllâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. nşr. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdr, 1968.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdüllâh. *Tefsîrü'l-Kur'ân*. y.y.: Dâru'l-Arabiyyi'l-İslâmî, 2003.
- Kabbânî, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Ahmed. *Esbâbu'n-nüzulü'l-Kur'ân*. y.y.: Daru'l-İslâh, 1992.
- Abdülcebbar, Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Tefsîru'l-tenzihu'l-Kur'ânî'l-metain*. Kahire: Daru'l-Mustafa, ts.
- Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî, *Mucemu mikyasu'l-luga*, (Daru'l-Fikra, 1979).
- Kasîmî, Muhammed Cemâlüddîn. *Mehâsinu'l-te'vîl*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiye, 1418.
- Kurtubî, Ebû Abdüllâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Daru'l-Kutubu'l-Mısriye, 1384.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letîfu'l-işârât*. nşr. İbrâhîm Besyûnî. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Ammetü li'l-Kutub, ts.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tevîlâtü Ehli's-Sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Maverdî, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed. *En-Nuket ve'l-uyûn*. nşr. Seyyîd İbn Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, ts.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîru'l-Merâğî*. Mısır: Şirketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî Hilmî, 1946.
- Mukâtil, Ebû'l-Hasen Mukâtil bin Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. nşr. Abdullah Mahmûd. Beyrut: Daru'l-İhyai't-Turas, 1423.
- Nevevî, Muhammed b. Ömer. *Merâhu Lebîd li keşfi me'âni'l-'Kur'ânî'l-mecîd*. Beyrut: Kutubü'l-İlmiye, 1418.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1420.

- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtârü's-Sihâh*. nşr. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriye, 5. Basım, 1420.
- Sadî, Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır. *Tefsîrül-Kerimi'r-Rahman fi tefsîri kelâmi'l-mennân*. nşr. Abdurrahmân b. Mala luveyhik. y.y.: Müsesetü'r-Risâle, 2000.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsiru'l-Abdurrazzak*. nşr. Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiye, 12. Basım, 1419.
- Sem'ânî, Ebû Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsru'l-Kur'ân*. nşr. Yâsir b. İbrâhîm ve Ganîm b. Abbâs b. Ganîm. Suudi Arabistan: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. nşr. İmâm Ebî Muhammed b. Aşûr. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Senâullah Pânîpetî. *Tefsîrül-Mazharî*. Pakistan: Mektebetu'r-Ruştiye, 1412.
- Semerkandî, Ebû'Leys Nasr b. Muhammed. *Bahrü'l-ulûm*. y.y: b.y., ts.
- Seyyid Kutub. *fi Zilâli'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'ş-Şarkiyye, 1412.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrâhmân. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Mısır: Heyetu'l Misriyye, 2. Basım, 1974.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Daru'l-İbn Kesir, 1414.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an tevîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müsesetü'r-Risâle, 2000.
- Tay, Hekim, "Zeccâc'ın (ö. 310/923) Esbâb-ı Nüzul Rivayetlerine Yaklaşımı," *İslami Araştırmalar* 30/3 (2019), 361-382.
- Tay, Hekim Tay, "Mekke Döneminde Sahâbe Davranışlarının Âyetlere Yansıması", *Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu*. ed. Hasan Keskin vd. 33-54. Sivas: 2016.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *el-Müsned*. nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. Mısır: Dâru'l-Hicre, 1999.
- Vâhidî, Ebû Hüseyin Alî b. Ahmed. *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. nşr. Sefvân Adnân Dâvûdî Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. "Ümeyye b. Halef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/305-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs*. nşr. Mecmuatu mine'l-Muhakikîn. y.y: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Amr. *el-Keşşaf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl*. Beyrut: Tarû'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru İhya, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Halep: Matba'atu İsa el-Babî, 3. Basım, ts.